

О‘zbekiston Respublikasi

Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI

XORIJIY FILOLOGIYA

til • adabiyot • ta’lim

ilmiy–uslubiy jurnal

Samarqand

2(83)/ 2022

**Ministry of Higher and Secondary Special
Education of the Republic of Uzbekistan**

SAMARKAND STATE INSTITUTE OF FOREIGN LANGUAGES

FOREIGN PHILOLOGY

Language • Literature • Education

Scientific-methodology journal

Samarkand

ЭРТАК МАТНИ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ

Назарова Нуржаҳон Баҳодировна,
СамДҶТИ таянч докторанти

Калим сўзлар: эртақ, кумулятив эртақ, машиий эртақ, афсона, жапир, мати, мўъжиза, ривоят.

Эртақнинг бошқа фольклор асарлари (айникса, миф, ривоят, зарбулмасал кабилар) билан яқин алоқадалиги унинг жанр хусусиятларини тавсифлаш вазифасини қийинлаштиради. Эртақнинг тагилдизиди асосан афсона туриши кўпчилик олимлар томонидан қайд этилган (Борев 1997; Мелетинский 2000; Алимбеков 2005 ;Афзалов 1964).

Эртақ ва афсона жанрларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари турли нуқтаи назардан ёритилиб келинмоқда. Хорижлик олимлар кўпроқ рухшуносликда кенг тарқалган “рухий таҳлил” усулига мурожаат қилишни маъқул кўришади (Luthi 1976). Ўзбек адабиётшунослари мифологик жанр доирасига халқ оғзаки ижодининг энг қадим даврларида пайдо бўлган воқелик (олам) ҳақидаги тасаввурларни конкрет образлар воситасида акс эттирувчи ривоявий асарларни киритадилар (Қуронов ва бошқ.2013: 174). Эртақ, шунингдек, ривоят жанридаги асарлар билан мустаҳкам алоқага эга. Ушбу алоқа ҳар иккала жанрдаги матнлар композицион тузилишида умумийлик мавжудлигида ҳамда уларнинг насихатгўйлик хусусиятига ва оғзаки кўринишга эгалигида намоён бўлади. Бундан ташқари ривоятларнинг келиб чиқиши кўпчилик ҳолатларда эртақларга бориб тақалади (Пропп 1998: 283).

Эртақларда баён қилинган сюжетларнинг ўзгариб туриши ва бошқа жанрларга кўчиши умумий ҳолдир. Эртақчилар одатда воқеалар тасвирини ҳақиқатга яқинлаштиришга интилиши натижасида эртақ фантастик кўриниш олади ва олам бадий манзарасини акс эттирувчи манбага айланади. Бундай матнда жамоа томонидан эътироф этилган

аксиологик –баҳоловчи кийматлар прагматик вазифани бажаради. Воқеаларнинг реал замон доирасидан ташқарида содир бўлиши эса хронотопнинг ноаниқ кўриниш олишига сабаб бўлади. Буни айникса, *once upon a time, when pigs spoke rhyme, when monkeys chewed tobacco; бир бор экан, бир йўқ экан, бўри бақовул экан, тулки ясовул экан, қарға қақимчи экан, чумчуқ чақимчи экан* каби иборалар фаоллашувида кузатиш мумкин.

Тадқиқотчилар эртақ жанридаги асарларнинг характерли белгиси сифатида уларнинг эпик хусусиятга эга эканлигини қайд этадилар. Аммо, эртақ матнида муаллиф ва персонажлар нутқи ҳам акс топишини ҳисобга оладиган бўлсак, эпикликнинг нарратив тузилмадан холи эмаслигини эътироф этиш лозим бўлади (Rose 2007; Coe et al 2002).

Ҳар қандай турдаги эртақ матнига тингловчи (ўқувчи)да завқ ўйғотадиган эстетик мазмун ҳосдир. Бироқ, эртақ матнида воқеланадиган мўъжиза, ривоятларда ҳақиқат сифатида қабул қилинади. Шунингдек, ривоят ва бошқа жанрдаги фольклор матнларида мавжуд бўлмаган бадий тўқима усули эртақнинг ажралмас белгисидир (Усмонова 1999).

Турли жанрларга оид халқ оғзаки ижоди намуналарининг ўзаро боғлиқ жиҳатлари уларнинг келиб чиқиши, сюжетлар мутаносиблиги, образлар тизими, бажарадиган вазифаларидаги ўхшашлиги кабиларда намоён бўлади. Бунинг оқибатида эса эртақ матнларида бошқа жанрларга хос хусусиятлар пайдо бўлиши мумкин. Жумладан, инглиз ва ўзбек эртақларида воқеалар содир бўлаётган макон аниқ кўрсатилиши эртақ

матнини ривоятга яқинлаштиради. Қиёсланг:

More than a hundred years since, there lived somewhere near Lizard Point a man called Lutey, who farmed a few acres of ground in the parish of Cury, or Corantyn, as it was then called (Folk Tales of the British Isles, 1997);

Қадим замонда Жаъхун дарёси бўйида хушманзара бир мамлакат бўлган экан. Бу мамлакатда Нодиршоҳ деган ҳукмронлик қилар экан. Ўша юртда ақлу фаросатда якка-ю ягона Зол деган дошманд ўтган экан (Паҳлавон Рустам).

Баъзи эртакларнинг якуний қисмида баён қилинган воқеаларнинг ҳақиқатлиги алоҳида изоҳланади ва бунинг билан матннинг кўнгил очиш қиймати пасайиб, мазмунан ривоятга яқинлашади. Масалан:

All the same, the Lutey family is still well known in Cornwall for their remarkable powers of healing; one still keeps the marrumaid's comb (which some people are unbelieving enough to say is only part of a shark jaw; but unbelieving people have no imagination (Folk Tales of the British Isles, 1997);

Қирон Ботир ҳали ҳам бор эмиш, минг йилдан бери одам боласига ёрдам кўрсатар эмиш, ёвузларнинг жазосини берар эмиш (Қирон Ботир эртагидан).

Бундан ташқари, эртакларда тўқима номлар билан бир қаторда баъзан реал шахс номлари ҳам учраб туради. Бунинг сабаби, албатта, эртакчининг баён қилинаётган воқеага муносабатини белгилаш ва асардаги асосий ва воқеалар кечимига ҳеч қандай таъсири бўлмаган ёрдамчи, иккинчи даражали персонажлар хатти-ҳаракатларини қиёслаш билан боғлиқдир.

Айтиш жоизки, эртак жанридаги матнлар луғавий таркиб, синтактик-композицион ҳамда баён услуб жиҳатидан бир хил мақомга эга бўлавермайди. Шунингдек, эртак матнлари мазмун-мундарижаси билан ўзаро фарқ қилади. Анималистик мундарижага эга, яъни ҳайвонлар ҳақидаги эртакларда воқеалар мавзуси марказида турадиган персонажлар

йиртқич ҳайвонлардир (Жумаева 1996). Ушбу турдаги эртакларда табиат сирларидан хабардор бўлишга катта ўрин ажратилади. Уларда уддабуронлик, айёрлик, зийраклик, маҳорат каби ҳислатлар мавзу қийматини белгилайди.

Кумулятив эртакларда ҳам ҳайвонларга инсонларга хос ҳислатлар нисбат берилади. Антропоморф хусусиятларни олган персонажлар иштирок этадиган воқеалар баёнидан кўзланадиган асосий мақсад аҳмоқлик, калтафаҳмлиликнинг зарарли эканлигини намойиш қилишдир.

Сеҳрли эртаклар концептуал мундарижаси бошқаларникига қараганда анча кенг ва бой. Уларда ўз бахтини излаш, сеҳрли мамлакатларда содир бўладиган воқеалар, дев ва аждархо кабилар билан кураш, дахшатли мавжудотларнинг одамларга кўрсатган кўмаги, ташки қиёфанинг ўзгариши, бойликка ва мансабга эга бўлиш қаторидаги мавзулар устунлик қилади. Мазкур турдаги эртакларда барчага нисбатан яхши муносабатда бўлиш, барча тўсиқларни енгиб ўтишга қодир муҳаббат қадрланади.

Маиший мазмундаги эртаклар, бошқа турдагиларга қараганда, ҳақиқий воқеликка жуда яқин туради. Ушбу турдаги эртакларда кўзланаётган мақсад мавжуд ижтимоий, ахлоқий анъаналарга ўзгартириш қиритиш, янгиларини тавсия қилишдан иборат. Лекин, ижтимоий тизим тағмаёноли, имплицит тарзда танқид қилинади ва шу боис асосий қаҳрамонлар калтафаҳм, бефаросатлар бўлиб, улар кулги остига олинади.

Хулоса қилиб айтганда, миллий-маданий қадриятлар жамламаси бўлган эртак матнлари жамоавий мулоқотнинг энг қадимий шаклларида бири эканлиги аниқ. Эртак дискурсининг асосий субъекти бўлган муаллиф ёки эртакчи алоҳида лисоний шахс сифатида воқеалар баёни давомида нутқий ижодкорлик маҳоратини намоеъ қилади. Унинг атрофдаги ҳодисаларга муносабати турли сатҳларга оид бирликларнинг маъновий-услубий

имкониятларидан фойдаланиш орқали
ифодаланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Пропп В.Я. Поэтика фольклора.-М.: Лабиринт, 1998.-352 с.
2. Coe R.,Lingard L., Teslenko T.(eds.).The Rhetoric and Ideology of Genre :strategies for stability and change .-Cresskill, N.J:Hampton Press,2002 .
3. Rose D. Reading Genre: a new wave of analysis//Linguistics and the Human Science ,2007.-P.185-204.
4. Усмонова З. Ўзбек эртақ-новеллаларининг ўзига хос хусусияти ва бадиияти. Филол.фан.номз....дисс.автореферати.-Т.,1999.-27 б.
5. Жумаева С.Ч. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг генетик асослари ва спецификаси. Филол.фан.номзоди...дисс.автореферати-Т., 1996-24 б.
6. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки.-М.: Лабиринт, 2011.-128 с.
7. Жуманазаров У.Ўзбек фольклори ва тарихий воқеалик –Т.:Фан, 1991.-231б.
8. Кольцова И.Н. Социокультурные функции сказки .Дисс...канд.филол. наук. - Нижний Новгород, 2000. -203 с.
9. Bascom W. Four Functions of Folklore // The Study of Folklore. -Englewood Cliffs, New York: Prentice Hall,1965/-P. 279-298.
10. Holman H.,Harmon W. A Handbook of Literature.-New York : Macmillan Publishing Company,1992.615 p.
11. The Encyclopedia Americana .-Danbury:Grolier Inc.,1999. Vol.11.-857 p.
12. Тимофеев Л.И Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов –М.: Просвещения, 1974.-509 с.
13. Курунов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати.-Т.:Академ нашр, 2013.-408 б.
14. Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки ижоди.-Т.:Фан, 2010.
15. Becksom K.,Ganz A. Literary Terms: A dictionary –New York: The Noonday Press ,1994.-308 p.
16. Cuddon J. A dictionary of literary terms and literary theory. -Cambridge: Blackwell ,1993.-1051 p.
17. Longman Dictionary of English language and culture. -L. Longman Group UK,1992.-1528 p.
18. Hornby a.s. Oxford Advanced Learner's Dictionary of current English. -Oxford: OUP, 1995.-1428 p.
19. Oxford Advanced Learner's Encyclopedic Dictionary. -Oxford: OUP,1995- 1081 p.
20. Simpson J., Poud S. A dictionary of folklore. -Oxford: OUP,2003.-412p.
21. Алибеков А. Эртақлар ҳақида-Т.: Ўқитувчи, 2005.
22. Боров Ю.Б Эстетика смоленск-Русич, 1997.-640 с.
23. Мелетенский Е.М.Поэтика мифа.-М.: Восточная литература, 2000.-407 с.

Nazarova N. Peculiarities of the text of genre of the fairy tale. This article provides information about the aesthetic and pragmalinguistic value of the fairy tale genre, the plot of the fairy tale, the description of fairy tale events, the characteristics of fairy tale images and their role, while the features of the genre of fairy tales remain similar and dissimilar to other types of folklore genres. The main criteria in the classification of folklore genres are their publicity and the power of educational influence on the public. Researchers point out that the characteristic feature of works in the fairy tale genre is that they have an epic character.

Назарова Н. Особенности текста жанра сказки. В данной статье приведены сведения об эстетическом и прагматингвистическом значении жанра сказки, сюжете сказки, описании сказочных событий, характеристике сказочных образов и их роли, при этом сохраняются особенности жанра сказки, сходные и непохожие на другие виды фольклорных жанров. Основными критериями при классификации фольклорных жанров являются их публичность и сила воспитательного воздействия на публику. Исследователи отмечают, что характерной чертой произведений в жанре сказки является их этический характер.